

UOT:80.

DİALOQLARDA İŞLƏNƏN YARIMÇIQ CÜMLƏLƏR

*Səfərova Şəhla Zahid qızı**Bakı Dövlət Universiteti*nezrnn.99@mail.ru

Xülasə: Təqdim edilən məqalə hal-hazırkı dövrün aktual məsələlərindən biri olan dialoji nitqin həm yazıda həm də şifahi nitqdə istifadəsindən bəhs edir. Ədəbi dilin danışiq dilinə yaxınlaşması bir çox dialoji problemlərin tədqiqatına ehtiyac yaradır. Bu baxımdan təqdim edilən mövzu öz aktuallığı ilə fərqlənir. Dialoq nəzəriyyəsi bir çox dilçilik problemləri ilə əlaqəlidir. Dialoji nitqdə müxtəlif formalı, konstruksiyalı ifadələr öz əksin tapır. Bu tədqiqat işində də elə həmin kommunikatativ vahidləri hazır qəliblərin istifadəsindən danışılır. Bu araşdırmalar Azərbaycan və İngilis dili materialları əsasında aparılır. Hazırda dilin tədrisi, danışiq dilinin tez öyrədilməsi və mənimsənilməsi məqsədilə müxtəlif dillərdə dialoqlarda qeydə alınan xüsusi kommunikatativ vahidlərin təyini, onların qarşılıqlarının tapılması, işlənmə məqamlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqatlar xüsusi aktuallıq kəsb edir. Müxtəlif meyarlar əsasında dialoqların təsnifi verilir. Müxtəlif dialoq tiplərində kommunikasiyanın spesifik xüsusiyyətləri, kommunikativ aktlarda istifadə olunan leksik-semantik vasitələr, habelə sintaktik konstruksiyalar təyin olunur. Dialoji prosesdə iştirak edən tərəflər müxtəlif fikirlərlə qarşılaşır və bu fikirlər də müxtəlif vahid və hazır qəliblərlə həyata keçir. Bu ifadələrin hər biri işlənmə yerinə görə fərqlənir. Dialoqlar zamanı natamam cümlələrin müxtəlif növlərindən istifadə olunur və bunlar sintaktik quruluşuna görə fərqli olurlar. Bu prosesdə ön sözlər, fellər, köməkçi feillər əsas yer tutur. Natamam cümlələrlə yanaşı, elliptik cümlələr də var. Natamam cümlələrlə elliptik cümlələr arasında fərqlər var. Təqdim edilən bu məqalə dialoqları bu nöqteyi nəzərdən araşdırır.

Açar sözlər: şifahi nitq, kommunikativ ifadələr, frazeoloji ifadələr, fərq, müxtəlif sistemli, feilli birləşmələr, dialoji nitq, leksik, emosional, şərait.

Ключевые слова: устная речь, коммуникативные выражения, фразеологические выражения, различие, разные системы, глагольные сочетания, диалогика речевые, лексические, эмоциональные обстоятельства.

Keywords: oral speech, communicative expressions, phraseological expressions, difference, various systematic, verb combinations, dialogical speech, lexical, emotional conditions.

Dialoji nitqdə informasiyanın tez, konkret və yığcam şəkildə, adresatın aydın qavraya biləcəyi sadə formada ötürülməsi ilə yanaşı, onun kommunikativ niyyətdən asılı olaraq qeyri-dəqiq, yaygın, fərqli yozumlar doğuran şəkildə verilməsi də müşahidə olunur. Dialoqların bu cür semantik formaları kommunikantların öz nitq aktlarını formalaşdırarkən seçib istifadə etdikləri dil vasitələrinin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Dialoqda işlədilən leksik vahidlər, dialoji nitqə xas olan xüsusi konstruksiya və qəliblər müəyyən toplu təşkil edir. Müxtəlif sistemli dillərdə dialoji nitqdə kommunikatların replikalarında müxtəlif formalı, müxtəlif konstruksiyalı vahidlər qeydə alınır. Belə vahidlərin təyin olunması, onların semantikasının müəyyənləşdirilməsi, qarşılaşdırılması və müqayisəsi həm elmi-nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır.

Dialoji nitqdə kommunikantların adresant və adresat mövqeyində çıxış etməsi qarşılıqlı növbələşmiş proses kimi gedir. Adresantın replikasına adresatın reaksiyası onların ünsiyyətdəki rollarını dəyişməsinə səbəb olur. Dialoji nitqin bu cür növbələşmiş şəkildə davam etməsi onun iştirakçılarının qarşılıqlı nitq fəaliyyətinin nəticəsi olan və bir- biri həm

leksik-semantik, həm də konstruktiv baxımdan bağlı olan nitq aktlarından ibarət qapalı dialoji nitq diskursu əmələ gətirir. Həmin nitqdə ayrı-ayrı kommunikantlara aid nitq aktlarının həm bir-biri, həm də haqqında söhbət gedən mövzu ilə bağlılığı olur. Dialoji nitqdə mövzunun bitməsi və yeni mövzuya keçid, kommunikativ niyyətdən asılı olaraq qapanmış, bitmiş mövzuya təkrar qayıdış mümkündür. Bu isə dialoji nitqdə müxtəlif mövzuların bir-birini izləməsi, bir mövzudan digərinə keçid, əvvəlki mövzuya qayıtma məqamlarında dialoqlarda istifadə olunan dil vasitələrini təyin etmək, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa ehtiyac yaradır. Dialoji nitq prosesinin son nəticəsi kimi formalaşan diskursun bir tam şəklində araşdırılması, bu diskursun tərkib hissələri arasındakı dildaxili və diltarici əlaqələrin üzə çıxarılması həllini gözləyən əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

Dialoji nitqdə ellipsis, yarımçıq cümlələrin çoxluğu müşahidə və qeyd olunmuş lingvistik məsələlərdən biridir. Dilin ifadə vasitələrinin ünsiyyət prosesində buraxılması və onların bərpası, bir dilə xas olan ellipsis başqa dildə hansı formalarda təzahür etməsi, eləcə də mümkünlüyü, yaxud qeyri-mümkünlüyü tərcümə praktikasında, dillərin müqayisəli tədqiqində, həm də tədrisin-də aktualıq kəsb edir.

Dilçilikdə "Yarımçıq cümlə" adı altında, adətən bir və ya bir neçə baş üzvü buraxılan cümlələr şifahi nitqdə çox geniş yer tutur. Bu tip cümlələr dilçilikdə adi bir sintaqmatik normadır. Yarımçıq cümlələr şifahi nitq üçün daha xarakterik olmaqla bədii ədəbiyyatda, dialoqlarda və qisməndə təsvirlərdə işlənir. Yarımçıq cümlələrin dilimizdə işlənən ən əsas növü dialoqun qarşılıqlı replikalarından ibarət yarımçıq cümlələrdir. Dialoqda işlənən cümlələrin çox hissəsinin yarımçıq işlədilməsi əvvəl deyilən replikalarda işlədilməsindən irəli gəlir. Bu səbəbdən də dialoqlarda yarımçıq cümlələr iki hissədən ibarət olur: dialoqun (replikanın) hissəsini təşkil edən cümlələr, və cavab cümlələr.

Yarımçıq cümlələr arasında fəli tərkibli cümlələr daha aktivdir. Bu səbəbdən də ingilis dilində dialoqlarda fəli tərkibli cümlələrə tez tez təsadüf edilir və bu cümlələrin yaranmasında köməkçi feillərin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilimizdə yarımçıq cümlələrlə yanaşı elliptik cümlələr də mövcud-dur. Hər iki cümlə növü qismən bir-birinə oxşasada onların fərqli cəhətləri vardır. Bəzi hallarda eynilik təşkil etsə də, danışığ ərzində onların fərqli cəhətləri özünü biruzə verir.

Dilçilikdə "Yarımçıq cümlə" adı altında adətən bir və ya bir neçə baş üzvü buraxılan cümlələr şifahi nitqdə çox geniş yer tutur. Bu tip cümlələr dilçilikdə adi bir sintaqmatik normadır. Yarımçıq cümlələr şifahi nitq üçün daha xarakterik olmaqla bədii ədəbiyyatda, dialoqlarda və qisməndə təsvirlərdə işlənir.

Yarımçıq cümlələrin dilimizdə işlənən ən əsas növü dialoqun qarşılıqlı replikalarından ibarət yarımçıq cümlələrdir. Dialoqda işlənən cümlələrin çox hissəsinin yarımçıq işlədilməsi əvvəl deyilən replikalarda işlədilməsindən irəli gəlir. Bu səbəbdən də dialoqlarda yarımçıq cümlələr iki hissədən ibarət olur. dialoqun (replikanın) hissəsini təşkil edən cümlələr, və cavab cümlələr.

Yarımçıq cümlələr arasında fəli tərkibli cümlələr daha aktivdir. Bu səbəbdən də ingilis dilində dialoqlarda fəli tərkibli cümlələrə tez tez təsadüf edilir və bu cümlələrin yaranmasında köməkçi feillərin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də yarımçıq cümlələr müxtəlif növlərdə olur. Yəni yarımçıq cümlələr təsdiq, sual, suala cavab, cümlə üzvlərinin mövcudluğuna görə (tək baş üzvlərdən ibarət olan yarımçıq cümlələr, ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olan yarımçıq cümlələr) müxtəlif olur. Məsələn: Mübtədadan ibarət olan yarımçıq cümlə: *John looked to Arna and said: "Nelson comes. "Anna asked: Who?" John answered" Nelson".*

Burada birinci tərəfin xəbərini dəqiqləşdirmək üçün ikinci tərəf sual verir. Cavabında isə birinci tərəf yarımçıq cümlə növündən istifadə edərək tək gələn şəxsin adın çəkir. Bu

cavab da baş üzvü ifadə edən mübtədadan qeyd etmək lazımdır ki, bu cümlədə nəqli yarımçıq cümlə ilə yanaşı sual yarımçıq cümləsi də ibarətdir. Onu da qeyd işlənmişdir. Bu növ cümlə mübtədani ifadə edən yarımçıq cümlə adlanır.

Digər baş üzlərdən olan xəbəyə aid cümləyə də nəzər yetirək: *Scott looked through the window and said: "Tom broke the apple tree. "Ketty asked: "What did?"*

Yenə burada cümlənin baş üzlərindən olan xəbər təklidə sual formasında işlənmiş və xəbəri ifadə edən sual yarımçıq cümləsi işlənmişdir.

Eyni qaydanı cümlənin ikinci dərəcəli üzlərinə də aid etmək olar. Belə bir nümunəyə baxaq: *Jerry was alone in the room. Her mother was in the kitchen and was cooking And Jerry cried from her room to mother: "Mum. I want to go to my sister"-Mother asked: "where?" "Jerry: "To sister"*

Bu nümunədə də iki yarımçıq cümlə işlədilmişdir. Birinci yer zərfini ifadə edən yarımçıq sual cümləsi ikinci isə ona cavab olaraq yenə yer zərfini ifadə edən yarımçıq təsdiq cümləsi. Yarımçıq cümlələr tək bir sözdən deyil, bəzən bir neçə sözdən də ibarət olur.

Məsələn: *School director asked teacher: "What can you say about Tony? He is from your class."-Teacher answered: "very clever, active and talkative"*

Bu nümunədə məktəb direktorunun sualına sinif müəllimi təyini ifadə edən bir neçə sözdən ibarət olan yarımçıq cümlə ilə fikrin bildirdi.

Bu növ yarımçıq cümlələr nitq hissələri ilə də işlədilir. Yarımçıq cümlədə sayları ifadə edən belə bir cümləyə nəzər yetirək.

Clara begins to introduce herself: "I'm Clara Madson. I was born in 1998 in USA. "Editor asked: "When?" Clara: "1998"

Bu nümunədə də iki yarımçıq cümlə verilmişdir. Yarımçıq sual cümləsi sual əvəzliyi ilə cavab yarımçıq cümlə isə sayla ifadə olunmuşdur.

Dialoqlarda işlənən yarımçıq cümlələr təktərkibli cümlələrin bir növü kimi verilir. "Söz cümlələr öz məzmunu etibarilə ya təsdiq, ya inkar, ya razılıq, ya narazılıq, ya da əvvəlki fikrə ümumi şəkildə modal qiymət verildiyini bildirir. Öz leksik tərkiblərinə görə bunlar təsdiq və ya inkar bildirən *bəli, xeyr, yox, hə, əlbəttə, şübhəsiz, sözsüz, yaşı, bəlkə, təbii, əsla qətiyyə, heç* və s. kimi ədat və modal sözlərdən, ya da nidalardan ibarət olub, daha çox dialoq nitqində cavab və sual replikalarında və ya monoloq nitqi çərçivəsində işlənir və nida intonasiyası ilə deyilir".

Söz və ya yarımçıq cümlələrin beş işlənmə məqamı qeyd olunur: 1) təsdiq; 2) inkar, 3) sual; 4) görüş və ayrılıq məqamı; 5) qəzəb, sevinc, təəccüb, heyfslənmə.

Söz-cümlənin beş növü göstərilir: 1) emosional-qiymətləndirici söz-cümlə, 2) söz-cümlə, 3) sual söz-cümlə, 4) təsdiq söz-cümlə; 5) təhrikedici söz-cümlə.

Dilçilik terminləri lüğətində söz-cümlənin bölgüsü daha konkret və ümumidir. Sözcümlənin işlənmə məqamlarının dəqiqləşdirilməsi çətinidir. Şübhəsiz ki, qəzəb, sevinc, təəccüb, heyfslənmə emosional qiymətləndirmə kimi ümumiləşdirici ad altında qruplaşdırıla bilər. Qeyd edilmiş cümlə tiplərinə dair nümunələri nəzərdən keçirək.

- *Did you go to meet your dad?*

- *Yes.*

- *Did you see somebody there?*

- *No.*

Verilmiş nümunədəki yarımçıq cümlələr inkarlıq və ya təsdiqlik ifadə edən yarımçıq cavablardan ibarətdir.

İngilis danışığı dilində, eləcə də bədii ədəbiyyatdakı dialoqlarda da söz-cümlələr işlənir ki bunlarda yarımçıq cümlələrə aiddir. "Verbless imperative sentence" adlanan söz-cümlələrdə feil iştirak etmir.

"Silence!", "The salt, please", "Hats off", "Quiet!", "Easy", "Out!", "Over there!", "Out with it!", "Down with him" və s. bu kimi söz və ifadələr danışq dilində, dialoqlarda geniş istifadə olunur. İngilis dilində bu cümlələr onların tərkibindəki sözün nitq hissəsinə aidliyi üzrə aşağıdakı şəkildə təsnif olunur.

1. Substantiv imperativ cümlələr. Bu cümlələrdə əsas hissə isimlə ifadə olunur. Məsələn: *"Tea! Tea at once!*

And some brandy immediately!" (K.Mansfield)

2. Tərkibində söz önlüyü olan substantiv cümlələr. Bu tipdə isim söz önlüyü ilə bir yerdə cümlənin əsas hissəsini təşkil edir. Məsələn: *"Out of the way there!" shouted the captain* (E.Voynich). *Arthur: They're on the march! They're coming up the drive!*

3. Adverbial imperativ cümlələr. Bu cümlələrdə əsas hissə zərflə və ya adverbial elementlə ifadə olunur.

Məsələn,

"All abroad. Give way there" (B.Shaw).

"Up!" said Dinny. The dog jumped on to the divan (J. Galsworthy).

4. Sifətli imperativ cümlələr. Cümlənin əsas hissəsi sifətlə ifadə olunur. Məsələn,

Genevra: I won't believe it's right! I won't

Brett: Careful, Nevvy (J.Cow and A. D'Usseau).

Hubert dropped his hands. "You're both cracked."

5. Cerundlu imperativ cümlələr. Əsas hissə cerundla ifadə olunur. Məsələn,

No smoking here (Do not smoke here.).

Cerundlu konstruksiyalar danışq dilində, dialoji nitqdə az işlənilir.

6. Feilsiz imperativ cümlələr. Bu tip, bir qayda olaraq, danışq dilində istifadə edilir. Məsələn: *Jean: **Hush!** Don't make a noise* (J.Bridie).

Hey, up there!

7. Yalnız "please" sözünün işlənməsi ilə özünü göstərən feilsiz cümlələr.

Talbot: Why-uh-what are you talking about?

*Lucy: **Please**, Jo! I'm not going to make a scene* (G.Kaufman, E. Ferber).

Feilsiz imperativ cümlələrin böyük bir qismini vokativ cümlələr təşkil edir. Məsələn,

*Jane: **Mr.Sebastian!***

Sebastian (turning round): Yes? (K.Winter).

*Leo (calling): **Miss Hodge - Miss Hodge.***

Yarımçıq cümlələrin tərkibinin çox hissəsini hazır qəliblər təşkil edir. Dialoji nitqdə razılaşma və təsdiq xüsusi yer tutur. Razılaşma müxtəlif subyektlərin gerçəkliyin hansısa hadisəsi haqqında fikir eyniliyini ifadə edir. Bizim fikrimizcə, müəyyən hadisə haqqındakı nöqteyi-nəzərin oxşarlığı həmişə razılaşma olmadığı kimi, münasibətin tam üst-üstə düşməməsi də razılaşmaq kimi qəbul oluna bilməz. Razılaşma semantik-kommunikativ kateqoriyası mənasına görə müxtəlif çalarlara malikdir. Razılaşmanın patetik, yalançı, bəyənilməyən, ironiyalı növləri ola bilər. Sonuncu üç növ formaca razılaşma, məzmunca razılaşmamaqdır.

Azərbaycan və ingilis dillərində razılaşma və təsdiqetmə kommunikativləri sayca müəyyən çoxluq təşkil edir. Hə, əlbəttə, aha, şübhəsiz, yəqin, sözsüz, təbii, bəs necə, demə, yaxşı, oldu, doğru və Razılaşmanı bildirmək üçün Azərbaycan dilində müvafiq xəbərlilik şəkilsini qəbul etmiş "razı" sözü də istifadə edilir. Dialoji nitqdə və danışq dilində bu kommunikativ vahid işləkdir, (Mən) razıyam, (Biz) razıyıq, (Onlar) razıdırlar, (O) razıdır (Sən) razısan. Dialoji nitqdə sözün şəxs şəkilsini qəbul etməmiş variantı da istifadə edilir. Bu zaman əvvəlki mövqedə şəxs əvəzliyi işlənilir. Məsələn, "Mən razı", "Biz razı və s.

İngilis dilində eyni məqamda "agree " sözündən istifadə edilir. I agree with you- Mən sizinlə razıyam. Azərbaycan dilində işlənən "tam razıyam", "tümamilə mayam" nitq qəliblərinin ingilis dili qarşılığı kimi I could not agree more" cümləsindən istifadə edilir. Razılaşmadan başqa bu funksioanl zonada təsdiq və icazənin pragmatik mənalara gətirilir.

-Student olmusan?

Bəli.

-Your name is Romanie Heilger?

-Yes.

Funksioanl zonanın kommunikativlər toplusuna Azərbaycan dilində aşağıdakıları aid etmək olar: *hə, əlbəttə, şübhəsiz, aha, bəli, bəs necə, demə, yaxşı, təbii, doğru, elə və s.*

Dialoglarda cümlə səciyyəsi daşımayan, lakin aparılan söhbətin anamlı, yorucu olmamasında yarımçıq cümlələrin əhəmiyyəti böyükdür.İllər ötdükcə dilimizə gələn neologizmlərin vasitəsilə idiomların yaranması ilə yarımçıq cümlələr dialoglarda əhatəsini genişləndirərək şifahi nitqdə əhəmiyyətli olan dialogların daha da aktivliyi ilə nəticələnir.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva F. Azərbaycan danışq dilində yarımçıq cümlələrin bəzi tipləri// ADU-nun Elmi Əsərləri. Bakı, 1966, № 1, s. 127-132.
2. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr//Azərb. EA Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası. 1961, № 2, s. 158-162.
3. Əfəndiyeva T.Ə. Yarımçıq cümlə. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Azərb. SSR EA-nın nəşri, Bakı, 1963, s. 108-128.
4. Əliyeva S. Yarımçıq cümlələr haqqında// Elmi axtarışlar. XV. Bakı, "Səda", 2005, s.51-53.
5. Həbibova K. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr və onların üslubi xüsusiyyətləri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı. AMEA Mərkəzi kitabxanası .2008, 136 s
6. Həsənov H. Tərkibli yarımçıq cümlələr// ADU-nun Elmi xəbərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, № 4-5, 1967, s. 69-76.
7. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества . Москва, Наука, 1979, 424 с.
8. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Москва, Прогресс, 1986, с. 170-195.

PARTIAL SENTENCES USED IN DIALOGUES

Safarova Shahla Zahid

Summary

The presented article concerns the use of dialogical speech in both written and oral speech, which is one of the actual problems. The approximation of the literary language to oral speech creates the need for the exploring of many dialogical problems. Dialogue theory is connected with many linguistic problems. Dialogue speech reflects expressions of various forms and structures. This research work also discusses the use of the same communication units, ready-made templates. These researching work are carried out on the basis of materials in Azerbaijani and English. Currently, research on the identification of special communicative units recorded in dialogues in different languages, the search for their equivalents, the identification of points of development, are especially relevant for teaching languages, quickly learning and mastering spoken language. Dialogues are classified according to different criteria. Various types of dialogue determine the features of communication, lexical and semantic means used in communicative acts, as well as syntactic constructions. The parties involved in the dialogue process come across different ideas, and these ideas are embodied in different phrases and ready-made templates. Each of these expressions differs

depending on the place of development, and all these expressions have found their place in this article. The different types of incomplete sentences that differ in their syntactic structure use in different dialogues. Prepositions, verbs and auxiliary verbs play the main role in this process. Besides incomplete sentences, there are also elliptical sentences. There are differences between incomplete sentences and elliptical sentences. And this article explored dialogues from this point of view.

КРАТКИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ДИАЛОГАХ

Сафарова Шахла Захид кызы

Резюме

Представленная статья исследует использования диалогической речи как в письменной, так и в устной речи, что является одной из актуальных проблем. Приближение литературного языка к устной речи создает необходимость изучения многих диалогических проблем. Теория диалога связана со многими языковыми проблемами. Диалогическая речь отражает выражения различных форм и конструкций. В данной исследовательской работе также обсуждается использование одних и тех же коммуникативных единиц, готовых шаблонов. Эти исследования проводятся на основе материалов на азербайджанском и английском языках. В настоящее время исследования по выявлению особых коммуникативных единиц, записанных в диалогах на разных языках, поиску их эквивалентов, выявлению точек развития, особенно актуальны для обучения языкам, быстрого изучения и овладения разговорной речью. Диалоги классифицируются по разным критериям. Различные типы диалога определяют особенности общения, лексико-семантические средства, используемые в коммуникативных актах, а также синтаксические конструкции. Стороны, вовлеченные в процесс диалога, сталкиваются с разными идеями, и эти идеи воплощаются в разных единичных и готовых шаблонах. Каждое из этих выражений различается в зависимости от места развития, и все эти выражения нашли свое место в этой статье. Различные типы неполных предложений, отличающиеся по своей синтаксической структуре, используются в разных диалогах. Главную роль в этом процессе играют предлоги, глаголы и вспомогательные глаголы. Помимо незавершенных предложений, существуют также эллиптические предложения. Существуют различия между незавершенными предложениями и эллиптическими предложениями. Данная статья исследовала диалоги с этой точки зрения.

Rəyçi: dosent Kərimova Gülşən

BDU-nun İngilis dili kafedrasının 05 mart 2025-ci tarixli iclası

Daxil olma tarixi 18 aprel 2025-ci il